

مجمع آموزش عالی امام خمینی (ره)

سرشناسه:	علوی مهر، حسین، ۱۳۳۱ -
عنوان و نام پدیدآور:	ارزیابی دیدگاه‌های خاورشناسان در تاریخ تفسیر و مفسران
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)، ۱۳۹۲.
فروست اصلی:	مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)
	ب ۱۳۹۴/۳۵/۲۴
فروست فرعی:	مجمع آموزش عالی امام خمینی / ۱
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۴۴۷-۷
وضعیت فهرست نویسی:	فیبای مختصر
یادداشت:	فهرست‌نویسی کامل این اثر در نشانی: http://opac.nlai.ir قابل دسترسی است
یادداشت:	کتابنامه
شناسه افزوده:	رضایی هفتادر، حسن، ۱۳۵۶ -
شماره کتابشناسی ملی:	۳۸۳۵۱۶۶

اهداء:

تقدیم به روح آخرین پیام آور بشریت حضرت محمد (ص)، خاتم پیامبران، آورنده آخرین کتاب آسمانی یعنی قرآن کریم که تنها هدایت و سعادت واقعی بشر در آن می‌باشد.

ارزیابی دیدگاه‌های خاورشناسان در تاریخ تفسیر و مفسران

حسین علوی مهر
(دانشیار جامعه المصطفیٰ العالمیه)

حسن رضایی هفتادر
(استادیار دانشگاه تهران)

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفیٰ

ارزیابی دیدگاه‌های خاورشناسان در تاریخ تفسیر و مفسران

مؤلفان: حسین علوی مهر و حسن رضایی هفتادر

چاپ اول: ۱۳۹۴ش / ۱۴۳۶ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۱۶۵۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۳۰۰

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

● تم: چهارراه شهدا، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نیش کوچه ۱۸. تلفکس: ۰۲۵۳۲۸۳۹۳۰۵۹

● تم: بلوار محمدامین، سه‌راه سالاربه. تلفن: ۰۲۵۳۲۱۳۳۱۰۶ - فکس: ۰۲۵۳۲۱۳۳۱۴۶

pub.miu.ac.ir miup@pub.miu.ac.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

● صفحه‌آرا: محمد خسرویگی

● آماده‌ساز: محمد خسرویگی

● ناظر فنی: محمدباقر شکری

● ناظر گرافیک: مسعود مهدوی

● ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی

● مدیر انتشارات: عباس ثقفی

● مدیریت تولید: روح‌الله سلمانی

● ناظر تولید: جعفر قاسمی ابهری

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی رحمه‌الله و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

«جامعه المصطفی ﷺ العالمیه» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی ﷺ «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ» را تأسیس کرده است.

اثر حاضر با عنوان ارزیابی دیدگاه‌های خاورشناسان در تاریخ تفسیر و مفسران حاصل پژوهش فضلالی گرامی آقایان حسین علوی مهر (دانشیار جامعة المصطفی العالمیه) و حسن رضایی هفتادر (استادیار دانشگاه تهران)، کوششی است در به ثمر رساندن گوشه‌ای از این اهداف متعالی. در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی عليه السلام

فهرست

۱۷	مقدمه
۱۹	فصل اول: کلیات
۱۹	سیری در دائرةالمعارف قرآن
۲۴	ژلیو
۲۶	ویلانت
۲۷	بلاشر
۲۸	نولدکه
۲۹	گولت تسیئر
۳۰	مکاولیف
۳۰	جفری
۳۱	دیین
۳۳	برگ
۳۳	فان اس
۳۴	لیمهاوس
۳۴	نگاهی به متن حاضر
۳۷	فصل دوم: مفاهیم
۳۷	درآمد

۳۷	۱. تفسیر.....
۳۷	تفسیر از نگاه خاورشناسان.....
۳۸	بررسی.....
۳۹	تفسیر در اصطلاح.....
۴۱	۲. تأویل.....
۴۱	تأویل از نگاه خاورشناسان.....
۴۳	بررسی.....
۴۳	تأویل در لغت.....
۴۷	تأویل در اصطلاح.....
۴۸	دیدگاه اول.....
۴۸	بررسی.....
۴۹	دیدگاه دوم.....
۵۱	بررسی.....
۵۳	دیدگاه سوم.....
۵۴	بررسی.....
۵۶	دیدگاه چهارم.....
۶۲	بررسی.....
۶۶	مقایسه میان دسته‌بندی ابن عباس و معانی چهارگانه کتاب مقدس.....
۶۷	بررسی.....
۶۷	بررسی روایت ابن عباس.....
۷۱	وجوه معنایی یا اقسام معانی در قرآن.....
۷۱	روایات وجوه معانی.....
۷۵	مراتب معانی قرآنی.....
۷۷	نزول قرآن بر هفت حرف.....
۸۰	۳. مشروعیت و جواز تفسیر قرآن.....
۸۰	مخالفت با تفسیر یا مشروعیت آن.....
۸۳	مشروعیت یا جواز تفسیر اجتهادی.....
۸۵	امکان عقلی فهم و تفسیر قرآن.....
۸۷	دلایل امکان عقلی.....

۹۳	ادله جواز و مشروعیت تفسیر اجتهادی
۹۳	ادله موافقان
۹۴	آیات
۹۵	ادله دیگر از موافقان
۹۷	ادله مخالفان تفسیر اجتهادی
۹۷	الف) آیات
۹۷	بررسی
۹۸	ب) روایات
۱۰۴	دیدگاه‌ها در معنای تفسیر به رأی
۱۰۹	ادله دیگر از مخالفان
۱۱۰	عوامل مخالفت با تفسیر
۱۱۲	نقد استدلال ژیلو بر ممنوعیت تفسیر اجتهادی
۱۱۵	فصل سوم: آغاز تفسیر
۱۱۵	درآمد
۱۱۵	آغاز تفسیر از نگاه خاورشناسان
۱۱۷	بررسی
۱۱۸	۱. تفسیر در دوران پیامبر ﷺ
۱۱۸	بررسی
۱۲۲	۲. تفسیر در دوران صحابه
۱۲۴	تعداد مفسران صحابه
۱۲۴	بررسی
۱۲۵	نقدی بر سخن سیوطی
۱۲۶	پیشینه تفسیر صحابی
۱۲۹	۳. تفسیر در دوران تابعان
۱۲۹	مفسران معروف تابعان
۱۳۰	بررسی
۱۳۱	معرفی مفسران تابعان
۱۳۱	۱. سعید بن جبیر
۱۳۲	۲. مجاهد بن جبر

۳. طاووس بن کيسان ۱۳۴
۴. عطاء بن ابي رباح ۱۳۴
۵. عكرمه ۱۳۵
۶. سعيد بن مسيب ۱۳۸
۷. ابوالعاليه رفيع به مهران ۱۳۹
۸. مسروق بن اجدع ۱۳۹
۹. علقمه بن قيس ۱۴۰
- ۱۰ و ۱۱. اسماعيل بن مرة و عامر شعبى ۱۴۰
۱۲. سدى كبير ۱۴۱
۱۳. واصل بن عطاء ۱۴۱
۱۴. محمد بن كعب قرظى ۱۴۲
۱۵. زيد بن اسلم ۱۴۳
۱۶. قتاده بن دعامة سدوسى ۱۴۴
۱۷. حسن بصرى ۱۴۵
۱۸. جابر بن يزيد جعفى ۱۴۷
۱۹. ابو حمزه ثمالى ۱۴۹
۲۰. مقاتل بن سليمان ۱۵۰
۴. دوران شفاهى و كتابت تفسير ۱۵۱
- دوران شفاهى تفسير ۱۵۲
- دوران جمع و كتابت احاديث تفسيرى ۱۵۳
- دوران سامان يافتن تفسير ترتيبى ۱۵۵
۵. ترديد خاورشناسان در صحت آثار كهن تفسيرى ۱۵۷
- چكيده ۱۵۹
- الف) صحت و اعتبار تفسيرهاى كهن با رويكرد و تفسير ابن عباس ۱۶۰
- بررسى ۱۶۱
- ابن عباس ۱۶۱
- طرق روايات ابن عباس ۱۶۲
- طريق على بن ابي طلحه هاشمى (م. ۱۴۳هـ) ۱۶۳
- ساير طرق ابن عباس ۱۶۷
- ابن جريج ۱۶۷

۱۶۸	قیس بن ربیع اسدی کوفی
۱۶۸	ضحاک بن مزاحم
۱۶۹	عطیه بن سعد
۱۶۹	محمد بن اسحاق
۱۶۹	اسماعیل بن عبدالرحمن
۱۶۹	مقاتل بن سلیمان
۱۷۰	محمد بن سائب کلبی
۱۷۰	ب) ورود شعر به تفسیر
۱۷۰	بررسی
۱۷۵	بررسی کتاب غریب القرآن فی شعر العرب
۱۷۶	ج) تفسیر آگادایی یا داستانی
۱۷۷	بررسی
۱۸۰	بررسی تفسیرهای منسوب به ابن عباس
۱۸۳	فصل چهارم: تفسیر در دوران شکل گیری
۱۸۳	درآمد
۱۸۴	دوران شکل گیری
۱۸۵	بررسی
۱۹۰	نخستین مدون تفسیر
۱۹۱	۱. ابن عباس
۱۹۳	۲. سعید بن جبیر
۱۹۴	۳. زید بن علی بن الحسین
۱۹۴	۴. فراء نحوی
۱۹۴	۵. ابن جریج
۱۹۵	۶. مقاتل بن سلیمان
۱۹۵	۷. عکرمه
۱۹۵	بررسی تفاسیر توضیحی، داستانی و فقهی
۱۹۵	تفسیر توضیحی
۱۹۶	تفسیر مجاهد بن جبر
۱۹۶	بررسی

۱۹۹	تفسیر حسن بصری
۲۰۰	بررسی
۲۰۲	تفسیر سفیان ثوری
۲۰۲	بررسی
۲۰۳	تفسیر سفیان بن عیینه
۲۰۴	بررسی
۲۰۴	تفسیر داستانی
۲۰۵	تفسیر ضحاک بن مزاحم
۲۰۶	بررسی
۲۰۸	تفسیر سدی کبیر و تفسیر کلبی
۲۰۹	بررسی تفسیر سدی کبیر
۲۱۰	بررسی تفسیر کلبی
۲۱۳	تفسیر مقاتل بن حیان و مقاتل بن سلیمان
۲۱۳	بررسی تفسیر مقاتل بن حیان
۲۱۴	بررسی تفسیر مقاتل بن سلیمان
۲۱۸	نقل داستان و اسرائیلیات
۲۱۹	مقاتل و فضائل اهل بیت علیهم السلام
۲۲۰	تفسیر فقهی مقاتل
۲۲۳	الجامع ابن وهب
۲۲۳	بررسی تفسیر الجامع ابن وهب
۲۲۵	تفسیر مغربین راشد
۲۲۵	بررسی
۲۲۶	نکته پایانی فصل چهارم
۲۲۶	بررسی
۲۲۹	فصل پنجم: تفسیر در دوران میانه
۲۲۹	درآمد
۲۲۹	ورود و نقش علوم زبان شناختی در تفسیر
۲۳۰	بررسی نقش علوم زبان شناختی در تفسیر
۲۳۳	الف) دانش قرانات

۲۳۴	..... بررسی
۲۴۱	..... (ب) علم واژه شناسی و علوم ادبی و نقش آن در تفسیر
۲۴۲	..... نقش واژه‌ها در تفسیر (به گزینی واژه‌ها)
۲۵۱	..... تفاسیر معانی القرآن
۲۵۲	..... بررسی
۲۵۸	..... معرفی برخی دیگر از تفاسیر غریب القرآن در قرن چهارم
۲۶۱	..... فصل ششم: تفاسیر روایی
۲۶۱	..... درآمد
۲۶۲	..... مهمترین تفاسیر اهل سنت مبتنی بر روایات و تحولات بعدی
۲۶۳	..... بررسی
۲۶۳	..... تفسیر اسقرانی
۲۶۴	..... تفسیر یونس بن عبدالرحمن
۲۶۴	..... تفسیر ابن فضال
۲۶۵	..... تفسیر بطائنی
۲۶۵	..... تفسیر حسن محبوب
۲۶۵	..... تفسیر علی بن مهزیار
۲۶۶	..... معرفی تفاسیر روایی عصر تدوین
۲۶۷	..... بررسی چند نکته در سخن ژلیو درباره طبری و تفسیرش
۲۶۹	..... دیگر تفاسیر روایی
۲۶۹	..... التفسیر المسند
۲۶۹	..... بررسی
۲۷۰	..... تفسیر بحر العلوم
۲۷۰	..... بررسی
۲۷۰	..... الکشف والبيان
۲۷۱	..... بررسی
۲۷۲	..... تفسیر الوسيط و البسيط
۲۷۳	..... معالم التنزيل
۲۷۳	..... بررسی
۲۷۵	..... بررسی تفسیر النکت و العیون

۲۷۵	بررسی تفسیر المحرر الوجیز.....
۲۷۵	بررسی تفسیر زادالمسیر.....
۲۷۶	مدارک التنزیل.....
۲۷۶	بررسی.....
۲۷۶	غرائب القرآن.....
۲۷۷	بررسی.....
۲۷۷	تفسیر القرآن العظیم.....
۲۷۷	بررسی.....
۲۷۸	الذّر المصون.....
۲۷۸	بررسی.....
۲۷۸	الذّر المنشور.....
۲۷۹	بررسی.....
۲۷۹	فتح القدير.....
۲۸۰	بررسی.....
۲۸۰	نقد کلی بر دیدگاه ژیلو.....
۲۸۱	شیعه و معتزله.....
۲۸۱	تفاوت‌ها.....
۲۸۶	تفسیر ویژه فقهی.....
۲۸۶	بررسی.....
۲۸۷	فصل هفتم: گرایش‌های تفسیری.....
۲۸۷	درآمد.....
۲۸۷	تفسیر متکلمان.....
۲۸۸	بررسی.....
۲۸۸	شیخ طوسی و طبرسی در نگاه خاورشناسان.....
۲۸۹	بررسی.....
۲۹۰	تفاسیر معتزله از منظر مستشرقان.....
۲۹۰	بررسی.....
۲۹۱	ماتریدیه.....
۲۹۱	بررسی.....

۲۹۲	تفسیر کبیر .....
۲۹۳	انوار التنزیل و اسرار التأویل .....
۲۹۴	بررسی .....
۲۹۴	تفسیر خوارج و شیعه .....
۲۹۴	بررسی .....
۲۹۵	زیدیه .....
۲۹۶	بررسی .....
۲۹۶	شیعه امامیه .....
۲۹۷	بررسی .....
۲۹۸	۱. دیدگاه شیعه نسبت به صحابه .....
۲۹۸	۲. روش برداشت شیعه از قرآن .....
۳۰۱	تفسیر روض الجنان و البرهان .....
۳۰۱	بررسی .....
۳۰۳	اسماعیلیه .....
۳۰۳	بررسی .....
۳۰۵	تفسیر صوفیانه .....
۳۰۹	فصل هشتم: تفسیر قرآن در دوره جدید و معاصر .....
۳۰۹	درآمد .....
۳۱۰	ابعاد و محدودیت‌های مربوط به تفسیر قرآن در عصر جدید .....
۳۱۷	گرایش‌های اصلی نسبت به شیوه‌های تفسیری و مدافعان آن‌ها .....
۳۱۷	۱. تفسیر عقلانی [تعقلی] .....
۳۲۱	۲. شیوه معروف به تفسیر علمی قرآن .....
۳۲۵	۳. شیوه تفسیر ادبی .....
۳۲۷	۴. تفسیر نقلی و تاریخی .....
۳۲۸	۵. جستجوی رهیافتی مستقیم به مفاهیم قرآنی .....
۳۲۹	۶. برداشت‌هایی مرتبط با تفسیر موضوعی قرآن .....
۳۲۹	بررسی .....
۳۲۹	ویژگی‌های تفسیر در دوران معاصر .....
۳۳۰	۱. پاسخ‌گویی به مسائل و شبهات جدید .....

۳۳۰	.....	۲. عقل گرایی در تفسیر
۳۳۱	.....	الف) عقل برهانی
۳۳۱	.....	ب) عقل فطری
۳۳۲	.....	۳. گرایش هدایتی و تربیتی قرآن
۳۳۳	.....	۴. گرایش اجتماعی در تفسیر
۳۳۴	.....	۵. گرایش جهادی در تفسیر
۳۳۴	.....	۶. تفسیر موضوعی
۳۳۵	.....	۷. تفسیر ساختاری قرآن کریم
۳۳۷	.....	کتابنامه